

Szabó Márton

A dolgozó mint állampolgár

*Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról**

A huszadik századi Magyarországon a szocializmus három különböző szakasza létezett. 1919-ben a pár hónapig a Magyar Tanácsköztársaság, 1947 után a személyi kultusz, az 1956-os forradalom leverése és a megtorlás évei után pedig mintegy harminc éven át a kádári puha diktatúra. Ezek az időszakok sok szempontból különböztek egymástól, a politikai hatalom képviselői azonban mindhárom szakaszban szembeállították saját törekvésüket a nyugat-európai polgári társadalmakkal és az ország múltjával, vagyis politikai és kulturális értelemben egy *új és alternatív társadalom* megteremtésére tettek kísérletet.

Ha az ember tanulmányozza a korszak ideológiai irodalmát, akkor azt látja, hogy a diskurzusokban gyakran előfordul egy figyelemre méltó kifejezés, *szocialista/kommunista dolgozó*.¹ A „dolgozó” szó elvileg lehet közgazdasági fogalom, jelölheti a munkaerejével gazdálkodó munkavállalót, de lehet szociológiai fogalom is, jelölheti a fizikai vagy szellemi munkásokat. A szocialista ideológiában azonban nem ilyen értelemben használták a fogalmat; a dolgozó szóval a szocialista-kommunista társadalom *állampolgárát* nevezték meg, amit egyaránt használtak ellenfogalomként és identitásfogalomként.² A szó polémikus éle nyilvánvaló; ellenfogalomként tagadta mind a rendi, mind a polgári társadalmat. A dolgozó nem nemes vagy arisztokrata, és nem is tőkés vagy polgár, mert hozzájuk képest nem származása és nem tulajdonosi állapota, hanem munkavégzése okán tagja

* A finn politikai gondolkodást elemző egyik tanulmányában Kari Palonen írta, hogy fogalomtörténeti kutatásai és politikaelméleti írásai után talán már megvannak az eszközei ahhoz, hogy „elérje a kívánatos *Verfremdungseffektet*, azaz elidegenítő hatást a finn politikai diskurzusok tekintetében”. (Palonen 2001: 147.) Ez az én reményem és szándékom is. Az elmúlt 25 évben több tanulmányt írtam a magyarországi szocializmusról, amelyekben a politikát a munka és a termelés világa felől próbáltam értelmezni. (Szabó M. 1985, 1987, 1998.) A kutatás során többször is újraolvastam a forrásokat és újragondoltam korábbi írásaim. Ezt megelőzően a *Politikai idegen* című könyvem írásakor tettem ezt meg, amelynek egyik alfejezete (Szabó M. 2006: 161–178.) áll legközelebb az itt kifejtett gondolatokhoz. „A dolgozó mint állampolgár” azonban új írás, amelyet a *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History* főszerkesztőjének kérésére írtam, és az itt olvasható tanulmány angol nyelvű változata várhatóan a folyóirat 2007. évi számában jelenik meg.

¹ A szocialista és a kommunista jelzőt szinonimáknak tekintem, mert a politikai szövegekben így használták őket. Nem volt kategoriális megkülönböztető értelmük; a dolgozót hol az egyik, hol a másik jelzővel illették.

² Koselleck 2003a.

a társadalom politikai közösségének. A fogalomnak az volt a funkciója, hogy leváltsa és helyettesítse a polgári társadalom állampolgárát; a dolgozó személye révén a politikai jogok új alanyát és a politika új közösségét konstruálták meg. A dolgozó állampolgár volt, de szocialista változatban.

Ez önmagában nem volt vitatéma. A politikai vezetés a főhatalom megszerzése után a tényt először deklarálta, majd kodifikálta, természetesnek véve, hogy a szocializmus alanya a dolgozó, és a munkavégzés minden jog alapja. Politikai viták csak az elv értelmezéséről és gyakorlati megvalósításáról folytak. Skinner kategóriáját használva, a *politikai nyelv* az első esetben a deklaráció, másodikban a megvalósítás kereteit jelölte ki.³ Mindebben, a kommunista hatalomátvételen túl, nyilvánvalóan szerepet játszott a marxista ideológia ereje és a munkásmozgalom hagyománya, amely a szegények és az elnyomottak, a hatalmon kívüliek ideológiája és mozgalma volt. Kelet-Európában, és így Magyarországon is, ehhez járult még egy specifikus vonás: a dolgozó és a munka társadalmi történelmi elmaradottság, a virulens társadalmi rendiség⁴ elutasítását is szolgálta, ami a szocialista dolgozó sajátos jelentésében és használatában öltött testet.

A fogalom jelentéséhez akkor kerülünk közelebb, ha felfigyelünk arra, hogy a korabeli szóhasználatban a dolgozó és a szocializmus ugyanazon dolog két vonatkozása. A fogalom egyén és társadalom *közvetlen* azonosságát tételezte; a dolgozó státusából következtek politikai jogai és a szocializmus politikai rendszeréből a dolgozó tulajdonságai. Ez kétségtelenül nem a polgári társadalom elve, amelynek tulajdonosi és gazdasági struktúráiból – mint Koselleck írta – „csak másodlagosan fakadtak politikai vagy társadalmi funkciók”.⁵ Itt inkább az volt a helyzet, hogy „a jogi, politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozások szétválaszthatatlanul egybefonódtak.”⁶ Ezt azonban Koselleck a polgár fogalmának korai stádiumáról írta, ami igen figyelemre méltó tény. Arra mutat rá, hogy a szocializmusban az állampolgár nincs elvonatkoztatva gazdasági determinánsaitól és így a politikai cselekvés szintere sem elsősorban egy elkülönült hatalmi intézményrendszer.

Tanulmányomban a fogalom történetét vizsgálom meg, elemezve az alkotmányok szövegét, a gyakorló politikusok és ideológusok megnyilatkozásait és vitáit. Az itt tárgyalt problémák egy része ismerős lehet a marxista filozófiából. Én azonban nem filozófiai, hanem politikai szövegeket elemzek, forrásaim egykori szereplői nem filozófiai, hanem politikai vitákat folytattak, ahol az értelmezési kényszerek gyakorlati problémák miatt merültek fel, elsősorban a kormányzás nehézségei miatt. Magyarország azért különösen alkalmas terep a vizsgálat számára, mert a szocializmus három szakasza egyben a szocializmus három *különböző típusát* is képviseli. A dolgozó mint *állampolgár* azonban minden egyes időszakban politikai alapfogalom volt, úgy, ahogyan ezt Koselleck értelmezte,

³ Skinner 2002.

⁴ Erdei 1976.

⁵ Koselleck 2003b: 132.

⁶ Koselleck 2003b: 131.

azaz vitatott és szemantikailag telített kifejezés.⁷ Ugyanakkor a dolgozó minden egyes időszakban más alakot öltött. A Tanácsköztársaság időszakában *önzetlen* ember, aki az élet minden területén támogatja az új hatalmat. A személyi kultusz éveiben *élmunkás*, akinek az életét és cselekedeteit a hatalom követendő példaként állítja mindenki elé. A kádári szocializmus éveiben pedig *formalizált* szereplője a politikának, akitől elvárják, hogy támogassa a hatalmat, de megértik egyéni szempontjait is. Ezzel együtt egy standard változási irányt is megfigyelhetünk a fogalom használatában. Az egymást követő szakaszokban a szocialista dolgozó egyre tagoltabb és differenciáltabb fogalommá vált, végül ellentéte is legitim társadalmi szereplővé vált.⁸

A MUNKA TÁRSADALMA

A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-től 1919. augusztus 1-ig állt fenn. Mint ez jól ismert, az első világháború végén kialakult válság kapcsán kibontakozó hatalmi küzdelemből a kommunistákkal egyesült szociáldemokraták – a Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szocialista Párt – kerültek ki győztesen és alakítottak kormányt. Az új hatalom legfőbb irányító szerve a népbiztosokból álló Forradalmi Kormányzótanács volt, amely mind a gazdaság, mind a társadalom, mind a kultúra területén egyaránt Oroszország példáját követve gyors és radikális változásokat kezdeményezett. Bevezették az egypártrendszert, államosították a magánvagyonok jelentős részét, a munkástömegek számára kedvező szociális intézkedéseket tettek és új ideológiát igyekeztek meghonosítani. A tanács hatalomban prominens magyar értelmiségiek is szerepet vállaltak. Mindeközben a magyar Vörös Hadsereg harcban állt az ország területének jelentős részét elfoglaló román, illetve cseh-szlovák hadsereggel. A belpolitikai gondok és a katonai vereségek hatására végül a Kormányzótanács átadta a hatalmat egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból álló kormánynak. Ezután közel harminc évig a hivatalosság a Magyar Tanácsköztársaságot a történelem sötét korszakaként ábrázolta, hogy aztán a kommunisták újbóli hatalomra kerülése után dicsőséges időszak legyen, a szocializmus magyarországi történetének első, tragikusan elbukott szakasza.

A Tanácsköztársaság ideológiája kommunista ideológia volt, vagyis antikapitalista eszmerendszer, amelyet áthatott a magyar múlt és a polgári társadalom teljes elutasítása, egy új világ megteremtésének vágya. Ebben az ideológiában politikai szereplőként a kommunista dolgozó kulcsfogalom volt. A Forradalmi

⁷ Koselleck 1972.

⁸ Elemzésemben nem vizsgálom a probléma ideológiatörténeti és nemzetközi összefüggéseit és nem reflektálok a communist studiesra sem. Az utóbbival azért nem foglalkozom, mert az általam felvetett problémát nem tárgyalják. A nemzetközi politikai és ideológiai összefüggések taglalása pedig, bár fontos lenne, messze túl van egy ilyen szerény dolgozat lehetőségein. Ugyanakkor mindig igyekszem megmutatni azt a történeti szituációt, amelyben a politikai jelenségek előálltak.

Kormányzótanács, vagyis a kormány megalakulása napján *Mindenkihez* címmel egy dekrétumot tett közzé, amely kinyilvánítja, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a *dolgozók állama* és a *munka társadalma*. Egy héttel később a kormány egyik rendeletében a következőt deklarálta: „a proletárállamban csak annak van joga élni, aki dolgozik, testi vagy szellemi munkát végez a társadalom fenntartására.”⁹ Ezek a kijelentések, amelyeket később az alkotmány is megerősített, az új köztársaság fundamentumát nevezik meg. A társadalmiság alapja a munkavégzés; a kommunista társadalom minden tagja munkát végez, illetve csak az lehet tagja a társadalomnak, aki dolgozik.

Ez nem vitatéma volt, mint jeleztem, mert az új hatalom birtokosai evidenciának tekintették, hanem ideológiai és jogi deklaráció, amely a kinyilvánítással életbe lépett. A kérdés csak az volt, hogy kik tartoznak a dolgozók közé. A Magyar Tanácsköztársaság rövid történetét végigkísérte a vita arról, hogy milyen kritériumok alapján és kit lehet dolgozónak tekinteni. A kérdésre adott válasznak egyszerre voltak egzisztenciális és politikai következményei. A korszak nyilvános vitáit áttanulmányozva azt látjuk, hogy a politizálók körében két vonatkozásban egyetértés uralkodott: egyrészt, hogy a kétkezi emberek, vagyis a munkások és a parasztok dolgozók, másrészt, hogy a nagybirtokosok és a nagyfőkésék nem dolgozók, ezért őket ki kell rekeszteni az új rendből. De vajon mi a helyzet a szellemi munkát végzőkkel, az értelmiségiekkel? A Magyar Tanácsköztársaság idején az ő társadalmi szerepük kapcsán vitatták meg az itt felmerült problémákat.

Néhány korabeli dokumentum szerint a közvéleményben volt egy értelmiségellenes hangulat. A Közoktatásügyi Népbiztosság (minisztérium) *Mit adott a forradalom?* című brosúrájában olvashatjuk: „Sokan azt hiszik és hirdetik, hogy a kommunista államban nincs szükség szellemi munkára, s az elméleti képzettséggel bíró emberek most már mehetnek krumplit kapálni.”¹⁰ Az ellenérvés okát is megjelölték: sok ember szemében a szellemi munkát végző személy azonos a hatalom birtokosával. A Tanácsköztársaság irányítói szerint viszont a hatalom letéteményesei nem egyes személyek, hanem a proletáriátus *osztályöntudata*, ezért csak az lehet vezető, aki ezt ki tudja fejezni. A tanult ember tehát nem eleve vezető, magyarították a korabeli röpiratok, hanem ugyanolyan dolgozó, mint mások, így ők is tagjai a társadalomnak. Ennek megfelelően terjedt el a megnevezési gyakorlat; a szellemi tevékenységet végző személyeket is *munkásoknak* nevezték. A Közoktatásügyi Népbiztosság egyik rendelete szerint a középiskolás, az iparostanonc és főiskolás egyaránt „szellemi ifjómunkás”.¹¹

A probléma súlyát jelzi, hogy jogi érvennyel bíró kormánydöntés született a kérdésről; ki tekinthető munkásnak. A Forradalmi Kormányzótanács XXI. számú rendelete szerint „Munkás mindenki, aki köz- vagy magánszolgálatban munkabér vagy fizetés fejében dolgozik.”¹² Vagyis, munkás mindenki, aki nem

⁹ *A magyar...* 6/I. 1959: 38.

¹⁰ *A magyar...* 6/I. 1959: 610.

¹¹ *A magyar...* 6/II. 1959: 424.

¹² *A magyar...* 6/I. 1959: 71.

saját tulajdonából, tőkejövedelemből és járadékokból él, aki tehát testi vagy szellemi munkát végez, amiért bért és fizetést kap. Az elnevezési gyakorlat és kodifikációs eljárás arra konkludált, hogy a társadalom minden tagja bérmunkás, ezért a kommunizmus a szellemi és fizikai munkát végző dolgozó emberek társadalma. Kivételt csak az életkor alapján tettek: a fiatal *még*, az idős *már* nem dolgozó.

Azonban nemcsak a társadalmiságot definiálták a munkavégzés alapján, hanem a politikát is, ami azt jelentette, hogy az ember csak dolgozóként tekinthető politikai személynek, a kommunizmus állampolgárának. A munkáslet vagy proletárállapot, amelyet a társadalom minden teljes jogú tagjára kiterjesztettek, lett az alapja a *politikai* jogoknak is. A Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 23-án fogadta el a *Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmányát*, amely kodifikálta, hogy a politikai jogok alapja a dolgozói lét.¹³ A 66., 67. és 68. paragrafusok határozták meg a választó és választható személyek körét. Itt az obligát kizárásokon túl (fiatalkorú, elmebeteg, elítélt) azt olvashatjuk, hogy nem lehetnek választók és választhatók azok, „a) akik nyereség szerzés céljából bérmunkásokat alkalmaznak, b) akik munkanélküli jövedelemből élnek, c) kereskedők, d) lelkészek”.¹⁴ A 66. § szerint: „csak a dolgozó népnek van választó joga. Választók és tanácsstagokká választhatók nemre való tekintet nélkül mindazok, akik tizennyolcadik életévüket betöltötték, és a társadalomra hasznos munkából élnek, mint munkások vagy alkalmazottak stb., vagy olyan háztartási munkával foglalkoznak, amely az előbb említett munkásoknak, alkalmazottaknak stb. munkáját lehetővé teszi. Választók és választhatók továbbá a Vörös Hadsereg katonái, valamint a Tanácsköztársaságnak azok a munkásai és katonái, akik hasznos munkából éltek, de munkaképességüket egészen vagy részben elvesztették”.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy a választásnak és a választhatóságnak még az állampolgárság sem feltétele. A 67. § szerint ugyanis „választók és választhatók más állam polgárai is, ha az előbb említett szakban említett föltételeknek megfelelnek”.¹⁶ Természetesen arra a kérdésre nem volt könnyű válaszolni, hogy *ki* a dolgozó, mint láttuk is fentebb, a törvény szövegében a furcsa „stb.” jelzi a problémát, de a törekvés egyértelmű; a közember olyan értelmezése áll előtünk, amely az egyén politikai jogait az effektív munkavégzéshez kapcsolja.

A dolgozónak azonban nemcsak politikai státusa került megfogalmazásra, hanem *tulajdonságai* is. A korabeli nyilvánosságban ennek kapcsán értelmezték azt a kérdést, vajon a kommunista társadalom miért más és különb, mint a régi társadalom. Egy gyakran feltett kérdés szerint, vajon miért lehet azt mondani, hogy a dolgozó közemberként is más és különb, egy jobb társadalom tagja, mint

¹³ Elemzésem szempontjából nem releváns az a kérdés, hogy közjogi szempontból később miként értékelték ezt az alkotmányt. Nevezetesen: „1920 elejére a közjogtudomány ismertebb művelői a forradalmak alkotmányjogi tevékenységét érvénytelennek tekintették”. (Szabó I. 2006: 585.) Ugyanis ettől a minősítéstől független a tény, hogy ez az alkotmány megszületett, és mint ilyet, a kor politikai szereplői *érvényes* alapjogi dokumentumként kezelték.

¹⁴ *A magyar...* 6/II. 1959: 220.

¹⁵ *A magyar...* 6/II. 1959: 220.

¹⁶ *A magyar...* 6/II. 1959: 220.

azok, akiket most megfosztottak a hatalomtól és kirekesztettek a társadalomból. Nos azért, olvashatjuk több írásban is, mert a kommunista dolgozó *mentes a tulajdon átkától, a gazdasági önzéstől*. A tanács hatalom irányítói azt hirdették, hogy a történelem során először a proletárállamban jön létre az emberek *homogén* politikai közössége.

A Magyar Tanácsköztársaság egyik vezető ideológusa a fiatal Lukács György volt, aki júliusban publikált egy nevezetes írást *Az erkölcs szerepe a kommunista társadalomban* címmel.¹⁷ Ebben kifejti, hogy a proletariátus politikai győzelme után létrejön a dolgozók egységes társadalma, ahol az egyéni és a társadalmi érdek közvetlen egybeesése miatt feleslegessé válik minden külső kényszer, a dolgozók belső meggyőződésből fognak jól dolgozni és cselekszenek a társadalom javára, vagyis a termelés és a politika itt *erkölcsi* kérdéssé változik. A „kommunizmus bevezetéséhez”, ami gyakori kifejezés volt a korban, két feltétel szükséges. Egyrészt a vezetőknek olyan társadalmi működési mechanizmust kell kiépíteniük, amelynek keretei között az egyéni és közösségi érdek *azonosság*a akadálytalanul érvényesül. Másrészt az állampolgároknak gondolkodásukban és cselekvésükben *azonosulniuk* kell a proletárdiktatúra intézkedéseivel, hiszen a vezetés a dolgozók testvéri társadalmát képviseli és teremti meg.

A Tanácsköztársaság idején az egyik legelterjedtebb nézet az volt, hogy az új társadalom bevezetése a kisajátítók kisajátítása után már csak *szervezési* kérdés. A proletariátus uralomra jutása után megszűnt a politikai harc és ezzel együtt az érdekképviselő szükségessége, hirdette az ideológia, ezért lejárt a régi tagoltságok és szervezeti formák ideje. De vajon milyen felépítésű lesz a dolgozók új politikai közössége? „Ma nincs szükség külön szervekre” – írta Révai József, az egyik vezető ideológus a *Vörös Újságban*.¹⁸ „Mihelyst a szocializmus teljesen kifejlődött – mondta Kun Béla, külügyi népbiztos (külügyminiszter) egyik előadásában –, ebből az egész hatalmi szervezetből nem fog egyéb megmaradni, mint egy termelési apparátus.”¹⁹ Lukács György szerint módosul a párt szerepe is: „a kommunista párt lényege a cselekvés pártformáival való gyökeres szakítás”.²⁰ Általánosan elterjedt nézet volt, hogy a kommunizmusban nincs belpolitika, a szervezési feladatok pedig, érdeklődések hiányában, könnyen megoldhatók lesznek. Születtek is ilyen jellegű intézkedések. Például eltörölték a szakszervezetek érdekképviselői szerepét, és vezetőit munkaszervezési feladatokkal bízták meg.

Az összefüggés másik oldalán azonban súlyos problémák merültek fel. Kiderült, hogy baj van a dolgozókkal. Hiába szocializálták a magántulajdont, törölték el a kizsákmányolást és vezettek be szervezeti változásokat, sokan nem azonosulnak a kommunizmus eszméivel, nem fogadják el a hatalom intézkedéseit. Azaz, *politikai különbség van a dolgozók között*. De vajon mi a különbség oka vagy alapja? A fontos kérdésre a Magyar Tanácsköztársaság minden politikusa és ideológusa azt

¹⁷ Lukács 1971a.

¹⁸ József 1967: 367.

¹⁹ *A magyar...* 6/I. 1959 522.

²⁰ Lukács 1971b: 54.

a választ adta, hogy a különbség oka a dolgozók tudata, a tudatosság eltérő mértéke. Vagyis, írták és mondták, vannak fejlett és vannak fejletlen tudatú dolgozók. Az első felismerte, hogy a kommunizmusban minden közvetlenül az ő javát szolgálja, a másik *még nem* jutott el a tudatosságnak erre a fokára, de eljuttatható. Így lett itt a társadalomformálás legfőbb eszköze nem a politika, hanem a *nevelés*; a felvilágosítás, az agitáció, a tudatformálás. A proletárdiktatúra győzelme után a társadalom jövője már nem a politikusok, hanem a *nevelők* kezében van – hirdetik a politikusok. *A társadalom sem politikai közösség többé, hanem nevelődő-művelődő organizáció.* Az ideális-kívánatos jövő olyan mértékben kerül egyre közelebb, amilyen mértékben a dolgozók széles tömegeiben kinevelődik az új szellemiség és erkölcs. Kun Béla mondta egy tanítók számára tartott előadáson: „A proletárdiktatúra valójában egy nagy nevelő intézet, amelyben az uralkodó osztályra szervezett munkásosztály készíti elő magát a szocializmusra.”²¹

Vajon reális a nézet, lehetséges neveléssel megteremteni egy új társadalmat? A felvilágosodás régi ideája súlyos társadalomfilozófiai dilemmákat hordoz, ehhez képest a Magyar Tanácsköztársaság idején egy jelentéktelennek tetsző ügy miatt vált kétségessé megvalósíthatósága: a *bérezés* miatt. Az történt ugyanis, hogy a tanácshatalom vezetői, a homogén társadalom eszményének megfelelően és a gazdasági érdekharccal feltételezett megszűnése miatt, radikálisan átalakították a munkahelyi viszonyokat. A bányászat kivételével mindenütt eltörölték a teljesítménybéreket, és egyetemlegesen megszüntették a munkafegyelem külső kényszerítő eszközeit.

Az időbér általánossá tételével az egész társadalomra vonatkozóan jelentős béri kiegyenlítést hajtottak végre. „Megszűnt tehát a különbség a tisztviselők és a munkások bérei között.” – olvashatjuk a kormány LXXXIII. számú rendeletében.²² Az új fizetések nem voltak kapcsolatban a végzett munka konkrét minőségével és mennyiségével. Általánosan elterjedt vélemény szerint, ha valaki nem képes annyit dolgozni, mint a társa, nem szabad őt büntetni ezért kevesebb fizetéssel. „A munkateljesítmény szerint való díjazás – írta Varga Jenő kommunista közgazdász – lényegében nem egyezik meg az igazi kommunista berendezéssel. Azért, mert valaki véletlenül gyenge szervezetű, ügyetlen vagy beteges, nem méltányos, hogy kevesebb jövedelemmel bírjon, mint az erős, ügyes, egészséges munkás.”²³ Hasonló intézkedések születtek a munkafegyelem területén is: eltörölték a munkahelyi vezetők kényszerítő fegyelmezési eszközeit. A szakszervezetek és a munkástanácsok kapták azt a feladatot, hogy helyi szervezeteik révén biztosítsák a fegyelmezett munkát, amelynek adekvát eszköze az *erkölcsi meggyőzés*. „Természetesen igen nagy pozitív eredményt várunk attól – mondta Hevesi Gyula gazdasági népbiztos (miniszter) egy interjúban –, hogy a munkásság fokozott *munkakedvvel és kötelességtudással* fogja a maga munkáját teljesíteni abban a tudatban, hogy a proletárállam

²¹ *A magyar...* 6/I. 1959: 522.

²² *A magyar...* 6/II. 1959: 419.

²³ Hetés 1969: 193.

most nem a kizsákmányoló osztály számára dolgozik.”²⁴ Annál is inkább elvárható ez a magatartás, fogalmazták meg a politikusok, mert a kommunizmusban a jól elvégzett munka a legfontosabb politikai cselekedet.

Ezek a várakozások azonban nem teljesültek. Igaz, a Tanácsköztársaság munkafegyelmének helyzetéről és az üzemi termelésről senki nem rendelkezett megbízható adatokkal,²⁵ ám a vezetők egyöntetűen állították, hogy fokozatosan csökken a munka intenzitása, baj van a munkafegyellemmel, a munkások kevesebbet dolgoznak, mint korábban. Két hónappal a Tanácsköztársaság kikiáltása után a politikai vezetés egyik fontos feladatává vált a folyamat megállítása. A Tanácsok Országos Gyűlésén (június 14–23.) a gazdasági vita témája a termelés és a munkafegyelem katasztrofális helyzete volt. A referátumot tartó Varga Jenő közgazdász szerint „a munkateljesítmény, elvtársaim, általában erősen csökkent [...] kivéve azokat az iparágakat, ahol a munkások tisztán a gépezet kiszolgálására szorítóknak.”²⁶ A kormány július 7-én aztán úgy döntött, hogy megszüntetik az időbéres rendszert az országban. A rendelkezést azonban nem volt kötelező végrehajtani, a helyi szervekre bízták a teljesítmény szerinti bérddifferenciáláshoz való visszatérést, ám konkrét intézkedések a tárgyban nem születtek.²⁷

Vajon csak az idő volt kevés a teljesítményhez kötött bérezés visszaállítására, csak a közhangulat volt kedvezőtlen? Természetesen ezek is szerepet játszottak benne, de a bizonytalanságnak elsősorban elvi, nem pedig praktikus motívumai lehettek. A „teljesítménybér vagy időbér” dilemmája ugyanis nem csak közgazdasági kérdés, hanem a kommunizmus társadalom-felfogását és emberképét, a politikai berendezkedést alapvetően érintő alternatíva. Aki az időbér mellett voksolt, régi és az új viszonyát egy olyan antinómiában képzelte el, amelyben az önzés és az önzetlenség, a bűnösség és a jóság, a kényszer és az öntudat között kell választani. A teljesítménybér és premizálás felmerülése viszont megkérdőjelezte ezt az alternatívát. Ha az egyént anyagilag is ösztönözni kell a jó munkára, akkor az egyéni és a társadalmi érdek nem esik közvetlenül egybe, nem minden dolgozó egyformán jól dolgozó. A kommunizmust tehát nem lehet bevezetni, a kommunista dolgozó nem homogén, hanem összetett gazdasági és politikai szereplő.

A MUNKA HŐSEI

A második világháború után pár évvel Magyarország végérvényesen a Szovjetunió befolyási övezetébe került. 1947-ben a kommunisták, minden más politikai erőt kizsorítva a hatalomból, átvették az ország irányítását, és proletárdiktatúrát teremtettek. A magyar kommunista párt – hivatalos nevén a Magyar Dolgozók Pártja – a szovjet kommunisták hű kiszolgálója volt és a szovjet rendszer pontos másolására

²⁴ *A magyar...* 6/I. 1959: 267.

²⁵ Péteri 1979: 127.

²⁶ *A magyar...* 6/II. 1959: 101–102.

²⁷ *A magyar...* 6/II. 1959: 417–418.

törekedett. Az 1956-ig tartó mintegy tíz éves periódust nevezik kommunista diktatúrának, a személyi kultusz időszakának is. A kommunizmus új szakasza a Rákosi Máttyás személye körül kibontakozó kultikus vezérelv, a központosított hatalom, és politikai elnyomás kora lett. A magánvagyonok államosítását, az egypártrendszert, a mezőgazdaság kollektivizálását, a kommunista ideológia uralmát nyílt erőszak révén valósították meg. A hatalom nemcsak állampolgárainak tömegét küldte internáló táborokba és börtönökbe, hanem saját elvtársait is.

A korszak ideológiája változatlanul a kommunista tanokra épült, amelynek központi eleme ebben az időszakban egy „világméretű osztályharc” vizionálása volt; a történelmet az elnyomók és az elnyomottak, a dolgozók és a tőkésék kibékíthetetlen, örök küzdelmeként írta le, amely, komoly áldozatok után, egyszer majd egy harmonikus és igazságos társadalomhoz vezet. A harcot a kommunista párt vezeti, vagyis a jövő letéteményese nem egy elvont osztálytudat és szolidaritás, mint 1919-ben Lukács György is vélte,²⁸ hanem a kommunista párt mint *szervezett* erő. A kommunista dolgozó a politikai élet központi szereplője maradt, de változott a státusa és karaktere. A változás lényege, hogy a kommunista párt radikálisan ketté osztotta a dolgozók tömegét *átlagos és kiváló* dolgozóra, olyan módon, hogy megszervezték a kiváló dolgozók társadalmi elkülönülését, és az így kiemelkedő élmunkás lett az *igazi* kommunista dolgozó, akit a párt példaként állított mindenki más, egyébként társadalmilag hasznos munkát végző személy elé.

Ezt az új kommunista dolgozót a Szovjetunióban sztahanovistának hívták, Magyarországon élmunkásnak, egy másik kifejezéssel a munka hőségnek. Az utókor általában azt tudja róluk, hogy a korszak díszemberei voltak, akik fantasztikus munkateljesítményeit nehéz elhinni. Nos, a kételkedés jogos, de félrevezető. Az ötvenes évek élmunkása ugyanis homo politicus volt és nem „termelési tényező”, ténykedése „a *munka frontján*” végzett politikai cselekedet volt. Ők alkották – mint Gerő Ernő, a korszak egyik prominens politikusa mondta egyszer egy különös kifejezést használva – a „munkásság új lovagrendjét”. Életüket, munkájukat, tulajdonságaikat az adott időszakban hatalmas mennyiségű propagandairás népszerűsítette, ám minden munka nagyjából ugyanazt a felfogást közvetítette és ugyanazt a sémát követte.

Az változatlanul nem volt kérdéses az adott időszakban sem, hogy a tőkés és magántulajdonosok nem tagjai a társadalom politikai testének. Magyarországon 1949-ben fogadták el a XX. törvényt, vagyis az Alkotmányt, amelyben mindez deklarálásra is került. Az alaptörvény, kisebb módosításokkal, egyébként egészen 1989-ig érvényben maradt. Az alkotmányban egyrészt azt olvashatjuk, hogy a szocializmusban a *teljes jogú társadalmi lét a munkára épül*. Ezt olyan mondatok fejezik ki, mint például: „a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjének alapja a munka” (9. § 1.), vagy „minden munkaképes polgárnak joga, kötelessége és becsületbeli ügye, hogy képességei szerint dolgozzék.” (9. § 2.), ugyanakkor „a Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához

²⁸ Lukács 1971a.

való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást” (45. § 1.). Másrészt az alkotmányban az került deklarálásra, hogy a szocializmus *politikai alanya a dolgozó ember*. Az alkotmány szerint „a Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama” (2. § 1), ezért itt „minden hatalom a dolgozó népé” (2. § 2.). Ennek szellemében nemcsak a kiskorúak és az elmebetegek voltak kirekesztve a választó és választható személyek köréből, hanem az alaptörvény szerint „a dolgozó nép ellenségei” (63. § 1.) is.

Ám ez a politikai alany sajátos módon gyakorolta a hatalmát. Természetesen választhatott és ő maga is választható volt, de nem politikai alternatívák, de még csak személyek között sem. A helyi és országos választások a hatalom melletti *demonstrációk* voltak, és a kommunista párt mindent megtett, hogy ez így is legyen. Ebből vonták le sokan azt a következtetést, hogy a kommunizmusban és a szocializmusban *nincs* politika, mert nincs lehetőség politikai alternatívák képviselőjére. Az állampolgárnak azonban itt nem a szervezeti-politikai életben, hanem a *munkában* adatott meg politikai alternatíva képviselője, természetesen történelmileg specifikus módon. A dolgozó megkapta a lehetőséget, hogy *nyíltan, más dolgozók ellenében*, munkája révén szavazzon a rendszer mellett. Nem volt kötelező élmunkásnak lenni (a választásokra kötelező volt elmenni), ám aki ilyen módon kívánt a „szocializmusra szavazni”, és erre képes is volt, az megkapta ezt a lehetőséget. Vagy ahogyan Gerő Ernő mondta, válhatott a munka lovagjává, lehetett a munka hőse, közemberként is dicsőséget és elismerést vívhatott ki magának, szolgálhatta vezetőit.

Újból kiemelném, hogy az élmunkások esetében nem az „*ezerszázalékos*” munkateljesítmény volt a fontos, bár kétségtelenül ez volt a szenzáció. Egyrészt a sztahanovista cím eléréséhez és megtartásához tartósan és általában másfél-kétszeres teljesítményt kellett elérni, ami egyáltalán nem volt lehetetlen feladat az adott termelési és munkahelyi viszonyok között. Másrészt a kivételes alkalmakkor elért és ennél lényegesebben magasabb teljesítményekről már ekkor megírták, hogy kivételes körülményeket teremtettek elérésükhöz, amit folyamatosan nem lehet és nem is kell produkálni. A Sztálin 70. születésnapjára kiírt műszakban egy gyalus például 1470 %-t ért el. A róla készült brossurából megtudhatjuk: már hetekkel előtte megmondták neki, milyen munkát fog kapni. A korabeli újságok megemlítik, hogy nem azt végezte, ami soron volt, hanem amiben nagyot lehetett teljesíteni, ráadásul az üzem egész vezetése az ő politikai szereplése érdekében dolgozott; biztosították számára az elképesztő teljesítmény elérésnek minden szervezeti feltételét. A műszak sem mindennapi volt, hanem külsőségeiben is ünnep, mint mindig az „*ezerszázalékos*” teljesítményt megcélzó alkalmakkor. Rákosi Mátyás például azt mondta a sztálini munkaverseny sorozatról: „A munka feldíszített műhelyben, ünnepélyes keretek között folyt. A munkások nemegyszer a legjobb ruhákat öltötték magukra.”²⁹ Nyilvánvalóan tehát nem üzemmeneti, hanem politikai eseményről volt szó, aminek elmúltával a feladatok

²⁹ Rákosi 1951: 252.

és teljesítmények visszatértek a hétköznapihoz. „Olyan szériamunkát – mondja emberünk –, mint a sztálini műszakban, nem kaptam, nem is követelhettem, mert teljesen helytelen lett volna olyan alkatrészeket termelni, amelyekre esetleg csak évek múlva lett volna szükség.”³⁰ Nyilvánvalóan, sőt bevallottan, a fantasztikus eredményre nem a termelésnek és az üzemnek volt szüksége, hanem a politikai agitációnak, ezért is mondhatjuk, hogy a szocializmus kiváló dolgozója, a *munka hőse nem munkát végző ember, hanem közéleti ember, munkája nem termelés, hanem politizálás.*

Kérdés, hogy vajon milyen *ember* az új kommunista dolgozó. A Tanácsköztársaság politikusai még úgy látták, hogy az önzés és önzetlenség léte vagy hiánya tesz különbséget a szocializmus politikai embere és mindenki más között, mert a magántulajdon eltörlésének meg tapasztalása elegendő a társadalmi feladatokkal való maradéktalan azonosulásra. Ösztönzésre nincs szükség, csak nevelésre. Az ötvenes évek szocializmusában viszont már megjelenik az ösztönzés, de nem pénzt kínáltak az embereknek, hanem társadalmi elismerést, dicsőséget és hírnevet. A kommunista dolgozó változatlanul önzetlen és változatlanul szolidáris, de nem a többi dolgozóhoz, hanem a kommunista hatalomhoz.

A korszak ebből a szempontból alternatívát mutat fel: az új motívum a többiek közül való kiválás vágya, az adásban való versengés, a hatalom melletti minél erőteljesebb „*munkaszavazás*”. A kiváló dolgozók nem gazdálkodnak sem munkafeltételeikkel, sem munkavégző képességükkel. A gazdálkodás alanya az állam. Az országra és a szocializmusra vonatkoztatva megfogalmazásra kerül az összes „kiátkozott” kategória: áru, pénz, önállóság, saját érdek, haszon, fölény. Nyilvánvaló összefüggésben azzal a ténnyel, hogy az országból nem eltűnt a tőke, hanem megkezdte általános állami működését. A dolgozó azonban nem gazdálkodik, hanem versenyez, nem kalkulál, hanem megpróbál a többiek fölé kerekedni: úgy politizál, hogy igyekszik minél többet dolgozni, minél pontosabban megfelelni a hatalom elvárásainak.

Az élmunkások szakmai tudását gyakran emlegetik elismeréssel, ám ez nem tárgyi-szakmai ismeretet jelent, hanem politikai tudást és magatartást.³¹ Egyrészt a szakmaiként jelzett ismeret telítve van politikai tartalmakkal, másrészt minden használható gondolatról és eredményes cselekedetről kimutatják, hogy a párt útmutatásainak következménye, ezek megértéséből és alkalmazásából származik. A tudás megszerzésének módja sem a tárgyi tudás gyarapításának útját követi. Embereink nem megismernek, hanem felismernek, nem fokozatosan elmélyednek, hanem *rádöbbennek*. Bár tanulásnak nevezik a folyamatot, valójában megvilágosító élményeket írnak le a korszak brosúrái: például találkoznak egy szovjet sztahanovistával, meghallgatnak egy beszédet, elolvasnak egy könyvet, és rögtön tudják, hogy mi a tennivalójuk. Tanulásuk lényege a gyors azonosulás, nem pedig az ismeretek lassú felhalmozása. Az ismeretek terjesztési eszköze sem

³⁰ Zolnai 1951: 22–23.

³¹ Bibó 1986.

a szakszerű tanítás, hanem az agitáció. Ezért aztán valakiből nem lassú és fáradtságos tanulással lesz a szakma és az ország legjobb dolgozója hanem úgy, hogy a megvilágosító erejű találkozás hatására legyőzi saját életében és munkájában a „múlt kísérteteit”.

És vajon milyen jellegű az új dolgozó politikai cselekedete? Az nyilvánvaló, hogy nem jól formalizált politikai intézményekben zajló elkülönült cselekvés; adekvát területe a munka és a termelés világa, ahol viszont erős a hierarchia. A politikai cselekedet is ennek felel meg. A dolgozó nem cselekszik szabadon, a legfőbb hatalmi szervezet, a kommunista párt elvei és utasítása szerint jár el, a munkájában is. Itt és nem máshol, úgy, és ahogyan tőle megkívánják. A munka hőseit gyakran figyelmeztetik, hogy eredményeiket felső útmutatás és segítség nélkül nem érhették volna el, nem sajátíthatják tehát ki őket maguknak. A munkavégzés nem magánügy, hanem közügy, választás és szavazás, a politikai vélemény kinyilvánítása, az ország vezetésének támogatása. Jellegét tekintve az egyén oldaláról szolgálat, a politikai közösség egészének oldaláról pedig egy engedelmisségi hierarchia megkonstruálása. Talán ebben áll ennek a politikai közembernek a lokális és történelmi specifikuma.

És vajon milyen az emberek egymáshoz való politikai viszonya ebben a társadalomban? Ennek értelmezéséhez azt kell tudnunk, hogy a dolgozók „új rendje”, az élmunkások csoportja nem volt zárt közösség, ide a dolgozók közül elvileg mindenki bekerülhetett, aki az új eszmék szerint élt, dolgozott és gondolkodott. A hangsúly azon volt, hogy minden vonatkozásban különbnek kell lenni a többi dolgozónál, és ezt *demonstrálni* is kell. Egyrészt fölfelé a nagy teljesítménnyel, másrészt lefelé általános példamutatással. Ennek megfelelően a dolgozókat itt nem szolidaritás kapcsolta egymáshoz, hanem *példaadás és példakövetelés*.

Az ideológia szerint a fejlett és a fejletlen tudatú egyének viszonya alkotta a társadalom politikai alapstruktúráját és adta meg a haladás dinamikáját, de a példakövetési viszony érvényes volt az ország egészére is. Az ország vezetői nem a saját fejük után mentek, hanem követték a végre megtalált helyes példát, a világ legfejlettebb és leghaladóbb országának, a Szovjetunióknak a gyakorlatát. Minden sztahanovista arról beszélt, hogy életvitelét, munkáját és gondolkodását szovjet sztahanovistáktól tanulta. Másrésztől ők is követésre kijelölt személyek voltak. A sztahanovista cím megtartásának előírt feltétele volt, hogy az illető terjessze munkamódszerét, neveljen másokat is kiváló dolgozókká. Ennél azonban több is történt. A sztahanovistákhoz sorra látogattak a jóra vágyó idegenek, kikérték véleményüket a termelés és a közélet minden kérdésében, magánéletüket és jellemüket is példának állítva mások elé. A többiek a munkahelyeken megszűntek munkatársaik lenni: csodálói, irigyeik és követői lettek. Létrejött a dolgozók politikai hierarchiája. A csúcson a *munka hősei* álltak, hiszen ők voltak „a *legjobb teljesítményszázalékok birtokosai*”. Ugyanakkor közöttük is lényeges különbségek adódtak. Volt, aki csak ötödik helyezettje lett a szakma legjobbjára címéért folyó versenynek, csak 300 százalékos volt a legnagyobb teljesítménye, és kevesebb a kitüntetése.

A korszak politikai irodalma, mint erre már utaltam, úgy ábrázolja a munkaversenyben kitűnt dolgozókat, mintha általuk egy új rend, a *munkásság nemesi rendje* született volna meg. A furcsa kifejezés megfelel a korszak hatalmi-politikai törekvéseinek. Gerő Ernő a következőket mondta egyszer egy tanácskozáson, amin fiatalok vettek részt: „Szükségünk van olyan vezető rétegre, amely felveszi az új eszméket, magába szívja és tetté változtatja”. Ez az új réteg – fejtegeti a szónok – az élmunkásság lesz, amelynek képviselői munkájuk és szolgálataik ellentételeként megkülönböztetett erkölcsi és anyagi elismerésben részesülnek, sőt megkülönböztető jelvényeket fognak viselni. „Hisszük – folytatta Gerő –, hogy a mi munkásifjúságunk között szép számban lesznek az új nemességnek, a munka nemességének képviselői, a munka becsületének lovagjai.”³² Mindez nem egyszerűen anyagi jólétet jelentett, hanem a többiektől való *nyílt* megkülönböztetések rendszerét, eltérő életvitelt és politikai pozíciót.

Munkakitüntetések bonyolult rendszere született meg ezekben az években; embereink természetesen a legértékesebbeket kapták. Például: „A szakma második legjobb dolgozója”, „Háromszoros sztahanovista”, „Kétszeres élmunkás”. Ezek új rangokká váltak, amelyek ugyanolyan állandó jelzőként szerepeltek neveik mellett, mint egykor a nemesi címek, vagy a rang szerinti megszólítások. Vannak, akik szinte mindig viselik kitüntetéseiket, az okleveleket bekereteztetik és kiakasztják a munkahelyeken. Gépüket néha elkülönítik, feldíszítik és feliratot tesznek fölé. Ünnepeken az elnökségben foglalnak helyet, gyakran tanácskoznak az ország vezetőivel. De magánéletüket is ennek megfelelően igyekeztek átalakítani. 1948. március 20-án a *Szabad Nép*, a kommunista párt napilapja, beszámolt például Magyar Nők Demokratikus Szövetségének a kezdeményezéséről. A szervezet aktivistái eljártak az élmunkások otthonaiban és térítésmentesen elvégezték helyettük a házimunkát. „Társadalmi mozgalmat indítottak – írta az újság – a munka hőseinek és családtagjainak nyaraltatására, lakásuk csinosítására, földjük, kertjük művelésére. A kitűnt munkásnőket és művésznőket az MNDSZ beválasztotta a díszelnökségbe, ünnepeket rendeztek a tiszteletükre. A munkában lévő élmunkások ügyes-bajos dolgait elintézték.” Gyakran üdülnek együtt – tudósítanak az újságok – még hozzá Galyatetőn, hiszen az a természetes, ha „a legnagyobb teljesítményt elérők az ország legmagasabb helyén pihennek”.³³

A jelenség ahhoz hasonló, amit Koselleck írt le az elmaradt régiók modernizációs törekvéséről. Ennek első fázisában, mint írta a *Geschichtliche Grundbegriffe* bevezetésében, a rendi kiváltságokat hordozó fogalmakat nem eltörlik, hanem demokratizálják; a „becsület”, a „méltóság”, a „hősiesség” megszűnnek egyértelműen rendi kategóriák lenne, használatát kiterjesztik a „népre”, a „nemzetre”.³⁴ Magyarországon az ötvenes években ezeket a fogalmakat a dolgozóval és munkavégzéssel kapcsolták össze, amely így már egyrészt nem a származáshoz kötődött, másrészt viszont a munkához egy jelentésben tőle távoli tartalmat kapcsoltak,

³² Gerő 1948: 5, 7.

³³ Déri 1952: 41.

³⁴ Koselleck 1972: XVI.

hiszen a munkavégzés nem kiváltságos cselekedet, hanem köznapi, fáradságos tevékenység. Amikor azonban politikai tettként és magatartásként értelmezték, megszűnt az ambivalencia: ha a munka hatalmi cselekedet, akkor lehet dicső és dicstelen, hősi és gyáva, a rendszert támogató vagy elutasító cselekedet. A szocialista dolgozó mint állampolgár éppen ezekkel a tulajdonságokkal rendelkezett.

DOLGOZÓ, MUNKAERŐ, MELÓS

Magyarországon az 1956-os felkelés és szabadságharc vetett véget az ötvenes évek kommunista önkényuralmának, a személyi kultusz éveinek. A szovjet hatalom ugyan eltiporta a felkelést, és a megtorlás is hosszú évekig tartott, de az 1960-as évek elejétől új szakasz kezdődött a magyarországi szocializmus történetében. Az 1989-ig tartó időszak változatlanul egyetlen párt hatalmára épült, állampárti szocializmus volt, de ez már békésebb és tagoltabb világ volt, megalakításokkal, kompromisszumokkal, puha diktatúrával. Az emberek is és a vezetés is megpróbált alkalmazkodni a status quohoz. Nem volt többé kíváncsi a nyílt politikai színvállás, és lehetőség nyílt az egyéni gyarapodásra is. A hatalom is a társadalom is differenciáltabbá és nyitottabbá vált.

Annál figyelemreméltebb a kommunista ideológia sorsa, benne a dolgozó szerepe. A rendszert változatlanul a kommunista eszme alapján legitimálták, a hangsúly azonban a „világméretű osztályharcról” átkerült az építésre és a fejlődésre, így az ideológiában a politikai rendszerek kibékíthetetlen küzdelmét felváltotta a *békés versengés*. A szocialista-kommunista rendszer azért jó, hirdették, mert polgárainak többet ad riválisainál, biztonságban, jólétben, tisztességben, igazságosságban és egyenlőségben. Legalábbis fokozatosan képes lesz erre, ahogyan haladunk előre a kommunizmus felé. A hatalom reménykedett, hogy ezt az emberek is így látják. Kádár János, a kommunista párt évtizedeken át uralkodó vezetője, ezt mondta erről egyszer egy választási nagygyűlésen: „Biztos vagyok abban, hogy dolgozó népünk a rendszerek világméretű harcában ezúttal is a szocializmusra adja szavazatát.”³⁵

A dolgozó is más lett, mint volt az ötvenes években. Nem változott társadalmi-politikai státusza, ám *riválisai* lettek. A hatalom az ötvenes években a dolgozók ketté osztott világán kívül csak a társadalom ellenségeit definiálta. A hatvanas évektől azonban a dolgozóval egyenrangú szereplőként *mellé* lépett a politikai gazdaságtan által konstituált *munkaerő*, illetve a mindennapi magatartás és a common sense által vezérelt *melós* figurája. Ezt meggyőzően bizonyítja, hogy Kádár János következetesen megszólalt mindhárom szereplő nevében az MSZMP kongresszusain, de más alkalmakkor is, ezzel demonstrálva és legitimálva szocializmusbeli jelenlétüket. Kádár nemcsak a dolgozó nevében beszélt, mint a kommunista-szocialista rendszerek korábbi vezetői, hanem a munkaerő

³⁵ Kádár 1986: 369.

és a melós nevében is, ami áthangolta a közéletet, bár nem szüntette meg benne a homo politicus munkához való kötését és a dolgozó központi szerepét.

Amikor Kádár a *munkaerőről* beszélt, akkor a munkaerővel való *gazdálkodás* szempontjait képviselte, mondhatni a gazdasági vezetők pozíciója és feladatai, a munkaadók igényei alapján. Ebben az összefüggésben érvei nem különböztek az általa sokszor elítélt tőkés érveitől. A szocializmusban is fontos, mondta el többször Kádár, „a munkaerő ésszerű kihasználása”,³⁶ a munka hatékonyabb végzése, a munkaszervezés, a munkaerő átképzése és átcsoportosítása, vagy az, hogy „a munkabér jobban tükrözze a dolgozók tényleges teljesítményét.”³⁷ Gyakran tette szóvá a fegyelmetlen rossz munkát: „hiba nálunk, hogy a jó is megél, és a rossz is, az is, aki dolgozik, és az is, aki csak státusban van”,³⁸ és hogy az országban „rendnek kell lenni”, a munkahelyeken elsősorban.³⁹

De elfogadta a *gazdálkodás* szempontját a *munkavégző* emberek oldaláról is, akik magukat leginkább melósnak tartották. Nem baj az, mondogatta Kádár, hogy az emberek értenek a „közgazdaságtanhoz”, megtanultak „számítani, számolni a realitással, az étellel”,⁴⁰ hogy a elsősorban saját maguk és családjuk boldogulását keresik. Az sem baj, mondta, hogy az áldozathozatal vágya nem általános érzés: „népünket elsősorban az érdekli, hogy [...] »mi jut nekem ebből«”.⁴¹ Azt persze hozzátette, hogy ez nem mehet a köz kárára, hiba, ha „egyesek az ország rovására próbálnak külön előnyt szerezni.”⁴² Az már nem foglalkoztatta, hogy a két értelmezésnek a konkrét cselekedetek szintjén mi az egymáshoz való viszonya, hiszen, vélte, „a szocializmus építése” során a köz és a magán ellentéte feloldódik, az ilyen kollíziók elvesztik jelentőségüket.

Ezekből az érvekből is kiderül, hogy sem a munkaerő, sem a melós nem volt politikát konstituáló tényező. A kádári realpolitika és kompromisszumképesség következtében létük nem kérdőjeleződött meg, vagyis tagjai voltak a társadalomnak, ezek nem társadalmon kívüli vonások és szereplők voltak, de a szocializmus politikai rendszere nem rájuk épült.

Érvényben volt az 1949. évi XX. törvény, vagyis „A Magyar Népköztársaság Alkotmánya”. Magyarországon nemcsak a választásnak és a választhatóságnak, hanem a teljes jogú társadalmi tagságnak is a dolgozói lét volt az alapja (2. §, 9. §), ahogyan ezt korábban már láttuk. Ennek megfelelően, fogalmazott Kádár: „[t]ársadalmunkban a munka minden jog alapja. A szocializmus a munka társadalma, amelyben a munkaképes embernek dolgoznia kell, hogy jogai legyenek.”⁴³ 1975-ben, a XI. pártkongresszus zárszavában Kádár János például azt a problémát próbálta tisztázni, amivel már a Tanácsköztársaság ideológusai is birkóztak: vajon

³⁶ Kádár 1975b: 81.

³⁷ Kádár 1975a: 197.

³⁸ Kádár 1985: 23.

³⁹ Kádár 1985: 161.

⁴⁰ Kádár 1975a: 371.

⁴¹ Kádár 1985: 28.

⁴² Kádár 1975b: 74.

⁴³ Kádár 1975a: 379.

a szellemi munkát végző vezető embert lehet-e munkásnak vagy dolgozónak tekinteni. Kádár válasza: „A »vezető« mellé megfelelő szópárt kell használni, például azt, hogy »beosztott«. Hiszen nálunk a vezető is dolgozó, ha becsületesen látja el azt a feladatot, amit rábíztak.”⁴⁴ Egy adalék ehhez a politikai folklórból: a parlamenti választások idején az évtizedek óta vezető pozícióban lévő politikusok neve mellett mindig feltüntették az úgynevezett „eredeti foglalkozásukat”. Ennek a fogalomtágításnak megfelelően a magyar társadalmat a szocializmus hosszú évtizedei alatt nem a pártapparátus emberei vezették, hanem fizikai munkások: pék, lakatos, esztergályos, asztalos, elvéve egy-egy tanító, köztisztviselő.

A hatalom legitimitációjának változatlanul fontos eleme volt, hogy a szocializmus olyan alternatív társadalom, ahol minden munkaképes ember dolgozik, hogy itt nincs munkanélküliség. Ezt az elvet az alkotmány is megfogalmazta (45. § 1.), ami, úgy vélem, nagy jelentőségű tény: a hatalom részéről a munka biztosítása mindenkinek, a dolgozók részéről a munkavállalás és a jó munka. Ezt akár a szocializmus „társadalmi szerződésének” is tekinthetjük, amely áthatotta és fenntartotta a társadalmat. Nevezetesen, az egyén büntethető, ha nincs munkahelye, a hatalom illegitim, ha nem ad munkát minden munkaképes dolgozónak. Így fedte le egymást az állampolgár és a dolgozó, ebben a konkrét és specifikus formában.

Amikor Kádár János vagy más prominens politikus a szocialista *dolgozóról* beszélt, akkor ez a szereplő világosan elvált a munkaerő munkaadói vagy munkavállalói felfogásától. A dolgozó, bár bérből és fizetésből él, fogalmazták meg a politikusok, elsősorban fizikai munkát végez és nagyüzemben dolgozik, de nem bértmunkás vagy melós. Vagyis nem gazdasági, hanem *politikai* szereplő, ezért nem a saját érdekei vezérlik, hanem a szocialista rendszer iránti elkötelezettség. Az volt a kíváncsi vele kapcsolatban, mint korábban is, hogy az ország gazdájának módjára dolgozzon és gondolkodjon. Mivel a kizsákmányolás felszámolásával ehhez megteremtődtek a feltételek, elvárható, hogy „kialakul benne az a társadalom sorsáért érzett felelősség”,⁴⁵ másképpen fogalmazva, nem önző magánember módjára gondolkodik és cselekszik a munkahelyén sem. Alig találni olyan belpolitikai jelleget kádári beszédet, amelyben ne fordulna el a következő panelmondat valamilyen verziója: „nagy feladataink vannak [...] az egoizmus leküzdésében.”⁴⁶

Ez az idea akkor már több mint ötven éves, a magyarországi szocializmus utolsó szakaszában azonban jelentősen átalakult. Eltűnt belőle a fenyegetés, de egyben a lelkesedés is. Mondták ugyan nyilvánosan a politikusok, ám inkább rutinszerűen. A kétkezi-fizikai munkásokat együtt tüntetik ki a művészekkel és a tudósokkal, indulnak mozgalmak a munka jobb végzésére, ilyen például a munkahelyeken szervezett „szocialista brigádmozgalom”, amely a munkahelyi közösségek önművelődési és politikai közösségeit igyekezett megteremteni, de a jó dolgozó már *nem különül el hierarchikusan* az átlagos dolgozótól. Olyan, mint a többi, csak éppen

⁴⁴ Kádár 1978: 312.

⁴⁵ Kádár 1975b: 63.

⁴⁶ Kádár 1975b: 40.

egy *kicsit* jobban igyekszik. Nincsenek kampányok a legkiválóbbak felmutatására sem. A hatalom nyilvánvalóan nem számít arra, hogy az emberek tömegesen önzetlenül viselkednek a munkában, legfeljebb szeretné, ha így lenne, ám a politikusok arra sem tesznek kísérleteket, hogy idealizálják a helyzetet.

Ha figyelmesen elolvassuk az érvényben lévő alkotmányt, akkor azt látjuk, hogy betű szerint az országban olyan hatalmi intézményrendszer van, amely kevésbé különbözik a polgári alkotmányok által deklarált keretektől és formáktól (10. § – 44. §). A kevés azonban fontos volt; az alkotmány kizárta a főhatalom megosztását. Ennek következtében a szocializmusban a hatalmat gyakorló bürokraták és a választó polgárok szociológiailag élesen elkülönültek egymástól: a vezetők általában évtizedekig vezetők maradtak, természetesen különböző posztokon. A választók politikai részvételének és politizálásának tartalma s iránya ezért csak a status quo *megerősítése* és a *jobbítása* lehetett. A szocialista dolgozó mint választópolgár ehhez szolgált támaszul és biztosítékul. Vagy ahogyan Kádár János mondta gyakran; *becsületes munkásember* módjára viselkedik a gyárban is és a politikában is.

A szocialista dolgozó fogalmának politikai jelentése azonban fokozatosan kétségessé vált, mégpedig éppen a munkavégzés felől értelmezve. Elfogadást nyert az a tapasztalat, hogy a munkát végző ember munkájában többnyire nem is dolgozó, hanem követelődző bérmunkás és melós. Az egész korszakban periodikusan visszatért egy központilag irányított akciósorozat, a *munkafegyelmezési* kampányok sorozata. Volt ilyen kampány 1964–1965-ben, az 1970-es évek közepén, és 1986–1987-ben is.⁴⁷ Ezekben a kampányokban a politikai hatalom tömegesen marasztalta el az embereket, mert úgymond nem dolgoznak elég fegyelmezetten, mert önzőek, vagyis nem szocialista dolgozók. A kampányok egyszerre voltak ideológiai elítélések és jogi lépések: korlátozták a munkavállalás feltételeit, növelték a teljesítménybérben dolgozók arányát, szankcionálták a késést, szigorították a táppénzhez jutást, és más ezekhez hasonló intézkedést hoztak. Figyelemre méltó, hogy ezeket az ideológiai kampányokat és szigorító intézkedéseket mindig a gazdasági fejlődés megtorpanása előzte meg.

Az első fegyelmezési kampány 1964–1965-ben volt. Amikor a kommunista párt vezetése szembesült azzal, hogy az aktuális ötéves-terv tervszámai nem teljesülnek, a Központi Bizottság határozatot hozott „Intézkedések a munkatevékenység és a munkafegyelem javítására” (1964) címmel. A fegyelemjavító intézkedések azonban nem hozták meg a kívánt eredményt. Ezek után a Központi Bizottság elfogadta a „Kiinduló irányelvek”-et (1966), amely az 1968-ban bevezetett sikeres új gazdasági mechanizmus kezdetét jelentette.⁴⁸ A későbbi kampányokban ez a politikai koreográfia megismétlődött. A gazdasági nehézségekre a politikai hatalom először mindig a munkavégzés feltételeinek szigorításával válszolt – bár semmilyen mérhető adat nem támasztotta alá, hogy Magyarországon

⁴⁷ Szabó: 1987.

⁴⁸ Vass 1968.

különösen laza lenne munkahelyi fegyelem – és csak utána reformáltak. Ezeknek az akcióknak bűnbakjai is voltak: 1964-ben az építőipari munkások, 1975-ben az irodákban dolgozók, 1986-ban pedig az egyéni vállalkozók.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen akciók súlyos ellentmondást tükröztek és a rendszer egyik belső feszültsége fejeződött ki általuk; *van-e egyáltalán szocialista dolgozó a szocializmusban?* Ha jogosak a munkafegyelmi kampányok, akkor a szocializmusban az emberek pontosan úgy viselkednek a munkahelyen, mintha az egy tőkés gyár lenne, nem pedig szocialista tulajdonú üzem. A politikai és a gazdasági jelentés divergálása végzetesnek bizonyult mind a dolgozóra, mind a szocializmusra nézve. Az 1980-as évek végére a szocialista dolgozó fogalmának jelentéséből nem maradt más, csak a rendszert legitimáló két alapelv, a *teljes foglalkoztatottság és a sztrájkok hiánya*.

Magyarországon a „kádári szocializmus” időszakában mindig is volt munkanélküliség és munkahelyi elégedetlenség, de nem öltött *nyílt és tömeges* formát. A nyolcvanas években azonban megváltozott a helyzet. A munkanélküliek növekvő száma arra kényszerítette a hatóságokat, hogy pénzzel is támogassák a munka nélkül maradó embereket, ám a jelenséget nem nevezték munkanélküliségnek. Ezt a fogalmat a nyilvánosságban tilos volt használni. A hivatalok *elhelyezkedési segínyt* folyósítottak, ami azt jelentette, hogy a szocializmusban csak munkakeresési nehézség létezik, munkanélküliség nincs, hiszen a *dolgozó* valóban nem lehet munkanélküli. A sztrájjal is hasonló volt a helyzet. A magyar képviselő az ENSZ 21. közgyűlésen megszavazta a sztrájkjogot deklaráló egyességokmányt, de az okmányt csak tíz évvel később, 1976-ban ratifikálták (IX. törvény), és a törvényhez nem kapcsolódottak végrehajtási utasítások. Az országban a sztrájkjog így csak absztrakt jog maradt, valóságosan és konkrétan nem lehetett sztrájkolni, hiszen a *dolgozó* valóban nem sztrájkol. A problémát mindkét kérdésben a mennyiség jelentette. Amíg csak egyedi eseményről és néhány emberről volt szó, lehetett azt mondani, és a politikusok mondták is, hogy mindez a munkaerő vagy melósmentalitás *alkalmi* megnyilvánulása. Egy mértéken túl azonban ez az érv használhatatlan volt. Az események így vettek politikailag drámai fordulatot: miközben az országból csak kevesen távoztak, a magyar szocializmus az 1980-as években *tömegesen vesztette el saját állampolgárait*.

* * *

A tanulmányom fogalomtörténeti elemzés, amely azt vizsgálta, hogy a magyarországi szocializmus három történelmi szakaszában a politikai vitákban hogyan konstruálták meg a politikai jogok új alanyát és a politika új közösségét. A konstrukció központi szereplője a szocialista/kommunista dolgozó, akit a munka felől értelmeztek, ennek ellenére nem a termelés, hanem a politika szereplője volt; ő az új politikai rendszer új állampolgára. A politikai hatalom ugyanazt a szerepet szánta neki, mint amit a *polgár* fogalma betölt a kapitalista vagy polgári társadalomban. Ugyanakkor a fogalom jelentése történetileg módosult. 1919-ben, Magyar Tanácsköztársaság időszakában önzetlen egyén, aki az

élet minden területén támogatja az új hatalmat. A személyi kultusz éveiben élmunkás, akinek cselekedeteit a hatalom követendő példaként állítja mások elé. A kádári szocializmus időszakában pedig a politika formális szereplője, akitől elvárják, hogy támogassa a hatalmat, de megértik egyéni szempontjait is. Tanulmányomban bemutattam a dolgozó fogalmának összetett jelentésstruktúráját, ellenfogalomként és identitásfogalomként való használatát. Azt láthattuk, hogy az egymást követő történelmi szakaszokban a szocialista dolgozó egyre differenciáltabb megnevezés lett, végül ellentéte is társadalmi szereplővé vált, ami legitimációs szempontból súlyos ellentmondásokat hordoz.

Úgy vélem, a fogalomtörténeti vizsgálat a (magyarországi) szocializmus eddig elhanyagolt területére irányította figyelmünket; a politikai szubjektum szerepének megértésére. Ilyen elemzések eddig is készültek, de alapvetően ideológiakritikai nézőpontból: a szocializmus politikai szereplőit a hatalmi intézmények működéséből vezették le, és ez alapján kritizálták a rendszert. Ennek megfelelően a középpontba a diktatúrának kiszolgáltatott és a jogaitól megfosztott ember került, aki *homo politicius*ként nem szabad ember. A szocializmus azonban *pozitív valóságként* is megkonstruálta önmagát, amit, úgy vélem, a történésznek és minden történeti szempontú vizsgálatnak komolyan kell venni. Ehhez a kutatói pozícióhoz pedig a hermeneutikai szemléletű fogalomtörténet vélhetően megfelelőbb eszköz, mint a normatív, empirista vagy esszencialista intézmény- és eseménytörténet.

A fogalomtörténeti elemzés megmutatta, hogy a rendszer állampolgára sokrétűen kidolgozott, „működő” szereplője volt a kornak, aki azonban, és ezt a fogalomtörténeti vizsgálat ugyancsak feltárta, nemcsak kiszolgáltatottabb volt a polgári társadalom politikai emberénél, hanem *más* állampolgár is volt, ezért kiszolgáltatottsága is más természetű volt. A dolgozó, mert állampolgársága az életfeltételek biztosítása felől került megkonstruálásra, nem csak politikailag, hanem *egzisztenciálisan* volt kiszolgáltatva a hatalomnak. A kiszolgáltatottság azonban, bármilyen különösnek tűnik az állítás, a hatalomra is vonatkozott. A politikai rendszer az állampolgárként értelmezett dolgozó révén olyan merev struktúrát hozott létre önmaga működése számára, amelyet nem lehetett javítani, csak fellazítani. A fogalom differenciálása nem a dolgozói szerep korrekciója és javítása volt, hanem fokozatos felszámolása.

FORRÁSOK

1949. évi XX. törvény. *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya*. NETJOGTÁR. Jogi adatbázis. Budapest, CompLex Kiadó Kft
- Déri Károly 1952: *Hogyan teljesítette Pióker Ignác öt éves tervét 23 hónap alatt?* Budapest, Népszava Kiadó
- Gerő Ernő 1948: *Országépítő munkásifjúság*. Budapest, Atheneum Kiadó

- Hetés Tibor (szerk.) 1969: *A magyarországi forradalmak krónikája 1918–1919*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- József Farkas (szerk.) 1967: *Mindenki újakra készül. Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény*. IV. kötet. *A tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kádár János 1975a: *Válogatott beszédek és cikkek 1957–1974*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Kádár János 1975b: *A fejlett szocialista társadalom építésének útján*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Kádár János 1978: *A szocializmusért – a békéért. Beszédek és cikkek 1972–1978*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Kádár János 1985: *A békéért, népünk boldogulásáért. Beszédek, cikkek 1981–1985*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Kádár János 1986: *A szocializmus megújulás Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek 1957–1986*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Lukács György 1971a [1919]: Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 22–28.
- Lukács György 1971b [1919]: Párt és osztály. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 48–58.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. 1959. Hatodik kötet, Első rész és Második rész. (6/I. és 6/II.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya. Tanácsköztársaság 1919. június 28. In: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. Hatodik kötet, Első rész, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959.
- Mesterházi Lajos 1950: *Karacs Lajos sztahanovista betonszerelő élete és munkamódszere*. Budapest, Népszava Kiadó
- Rákosi Mátyás 1951: *A békéért és a szocialista építésért*. Budapest, Szikra Kiadó
- Vass Henrik (szerk.) 1968: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1968*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Zolnai Vilmos 1951: *Pióker Ignác az ország legjobb gyalusa*. Budapest, Népszava Kiadó

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bibó István 1986 [1947]: Értelmiség és szakszerűség. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Kiadó, 503–522.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 4. 22–53, 5. 36–58.
- Koselleck, Reinhart 1972: Einleitung. In: Reinhart Koselleck – Otto Brunner – Werner Conze (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. Stuttgart: Klett – Cotta Verlag, XIII–XXVII.
- Koselleck, Reinhart 2003a [1975]: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. (Fordította Szabó Márton.) In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2003b [1979]: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. (Fordította Hidas Zoltán.) In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 121–145.
- Palonen, Kari 2001: Transforming a Common European concept into Finnish. Conceptual Changes in the Understanding of 'politiikka'. *Redescriptions*. 5. 113–153.
- Péteri György 1979: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Skinner, Quentin 2002: *Vision of Politics*. Vol. 1., Regarding Method. Cambridge, Cambridge University Press
- Szabó István 2006: Az államforma kérdése 1919/1920 fordulóján. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály: *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest: Gondolat Kiadó, 585–597.
- Szabó Márton 1985: A gazdasági értéktudat és modernizáció Magyarországon 1945 után. In: Böhm Antal (szerk.): *Munka, gazdaság, társadalom*. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság – Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 185–206.
- Szabó Márton 1987: A munkafegyelem mint társadalmi jelenség. *Mozgó Világ* XIII. évf. 1. 3–16.
- Szabó Márton 1998: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Budapest, Scientia Humana
- Szabó Márton 2006: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó